

Kristel Driessens & Dirk Geldof

Individu en/of structuur? Of wat wil het sociaal werk aanpakken?

Sociaal werk wil veranderen, wil werken aan een wereld met meer rechtvaardigheid en met mensen die sterker en vrijer zijn. Maar hoe wil het sociaal werk dat bereiken? Wie of wat moet dan veranderen: het individu of gezin dat beroep doet op het sociaal werk, of de omgeving waarin het vertoeft, de maatschappelijke structuren, de samenleving? Heeft het zin om individuen en hun individuele leefsituatie te veranderen als de samenleving ze blijvend uitsluit en marginaliseert? Of omgekeerd: zou een rechtvaardige samenleving het sociaal werk overbodig maken, of blijven er – ook in de meest rechtvaardige samenleving die we kunnen dromen – toch nog of zelfs vooral individuele hulpvragen? In de jaren zeventig zijn over de spanning tussen individu en structuur felle discussies gevoerd. Ook vandaag leven deze vragen nog, maar onderhuids.

Het is eigenlijk een existentiële vraag voor de sector: wanneer werkt het sociaal werk? Als een individuele hulpvrager geholpen is, of als de samenleving zo is veranderd dat zulke hulpvragen niet langer voorkomen? Dweilt hulpverlening die zich beperkt tot individuele cliëntrelaties niet met de kraan open? En als sociaal werk vooral de samenleving wil veranderen, is de hulpzoekende met een individuele hulpvraag daar dan bij gebaat? Zorgt sociaal werk voor het individueel welzijn van mensen, voor sociale stabiliteit in een samenleving of werkt het ook aan sociale gelijkheid en integratie?

Ook vanuit een socialiserende, controlerende of zelfs disciplinerende benadering geldt hetzelfde spanningsveld: activeren, normaliseren of disciplineren sociaal werkers individuen om te passen in deze maatschappij, of proberen ze de voorwaarden te veranderen waardoor de visie op normaliteit verbreed of de oorzaken van uitsluiting verdwijnen? Helpt het sociaal werk mensen om zich aan te passen aan de verwachtingen van een samenleving of werkt het aan een samenleving die kansen biedt aan een diversiteit van mensen?

Deze spanning tussen individuele en structurele aanpak lijkt zo oud als het sociaal werk. Tussen beide uitersten zitten vele tussenvormen en het sociaal werk verschuift doorheen de tijd. In het eerste decennium van de 21ste eeuw focust hulpverlening zich sterker op individuele cliëntrelaties, vanuit een meer individualiserende kijk op de oorzaken van armoede, sociale of gezondheidsproblemen. We psychologiseren, therapeutiseren, protocolleren en moraliseren aan het begin van de 21ste eeuw meer dan dat we politiseren. En dus willen beleid én welzijnswerkers ook [achter de voordeur](#) gaan kijken. Of hoe het persoonlijke dan toch terug politiek wordt...

Een spanningsveld in evolutie

Het sociaal werk is van op het einde van de 19de eeuw geconfronteerd met de spanning tussen individueel en structureel gericht werken. In belangrijke mate was het sociaal werk een

voortzetting van caritatieve initiatieven op een professioneel onderbouwde manier, als een reactie daarop én daartegen. Sociaal werkers van het eerste uur focusten op ‘de persoon in de omgeving’. De koppeling van individueel én structureel werken was een centraal kenmerk van het sociaal werk. [Thomas Chalmers](#) deed aan armoedebestrijding door onderlinge buurtsolidariteit te stimuleren. Voor [Octavia Hill](#) gingen individuele hulpverlening, zorg voor een leefbare woonomgeving en sociale hervormingen hand in hand. De [settlement movement](#) koppelde vorming, gemeenschapontwikkeling en sociale strijd en [Mary Richmond](#), de moeder van het *social casework* benadrukte het belang van de sociale omstandigheden bij de verklaring en de aanpak van een probleem. Zij omschreef social casework als ‘*the art of doing different things for and with different people by cooperating with them to achieve at one and the same time their own and society’s betterment*’ (Mary Richmond, citaat in Herman, 1996).

Op het einde van de 19de eeuw werd de sociale kwestie in tijden van een haast ongecorrigeerd kapitalisme zo extreem, dat ze onmogelijk alleen op basis van individuele hulpverlening kon worden aangepakt. In de eerste helft van de 20ste eeuw kwamen er een aantal belangrijke sociale wetten en instellingen tot stand, zoals de wet op de kindbescherming, de oprichting van het Nationaal werk voor Kinderwelzijn en de wet op de openbare onderstand. Ook de inbedding van het sociaal werk en haar opleidingen in de ruimere arbeidersbeweging was een manier om met deze spanning om te gaan. Zowel het berekend eigenbelang van de burgerij - die het destabiliserend effect van ziekten, criminaliteit, alcoholisme en kinderverwaarlozing wilde bestrijden (de solidariteit van angst) -, als de opkomst van de arbeidersbeweging, versterkte de structurele kijk en [nood aan collectieve actie in het sociaal werk](#) (de Swaan, 1988; Verzelen, 2005).

Toen kwam de crisis van de jaren ’30, gevolgd door de Tweede Wereldoorlog. Deze crisis deed – veel meer dan de financiële crisis van 2008 – het draagvlak ontstaan voor structurele sociale beschermingsmechanismen. Zo legde het [sociaal pact van 1944](#) de basis voor de uitbouw van de sociale zekerheid en van de welvaartsstaat in België. In Nederland gebeurde hetzelfde door de [commissie van Rhijn](#). Hiermee leek een belangrijk deel van de structurele sociale bescherming verworven. Wanneer na de gouden jaren ’50 en ’60 desondanks armoede bleef bestaan, werd dit stelsel aangevuld met bijstandsstelsels zoals het toenmalige bestaansminimum (nu leefloon) en het gewaarborgd inkomen voor bejaarden. Het collectieve recht op bijstand ging dan samen met een individueel onderzoek naar behoeften en bestaansmiddelen .

Samen met de sociale zekerheid en de welvaartsstaat groeide ook de welzijnssector. De koppeling van individueel en structureel werken bleek dan niet langer een evidentie. Vanaf de jaren ’60 ontwikkelde zich een breed netwerk van gesubsidieerde welzijnsvoorzieningen. Individuele hulpverlening en opbouwwerk of samenlevingsopbouw groeiden daarbij steeds meer uit elkaar als specialisaties of verschillende werksoorten van het sociaal werk. De ‘markt van welzijn en geluk’ – zoals [Hans Achterhuis](#) ze noemde - was een groeimarkt (Achterhuis, 1979). Het individueel maatschappelijk werk kwam daarbij steeds meer onder de invloed van de psychologie en [Freuds psycho-analyse](#) en ‘vertherapeutiseerde’. Vele maatschappelijke problemen werden getransformeerd tot pathologische verschijnselen en het *social casework* verschrompelde tot een individueel-ontwikkelingsgerichte behandeling. Problemen werden geïndividualiseerd en losgeweekt uit hun maatschappelijke context (Herman, 1996). De structurele achtergronden van problemen werden overgelaten aan het opbouwwerk, naar het model van het Amerikaanse ‘community work’.

In het maatschappelijk werk kwam hierop reactie. De politiserende hulpverlening werd een stroming die zowel in de diagnose als in de behandeling van een problematiek verbanden legde tussen de problemen van cliënten en hun maatschappelijke en situationele achtergronden. Tekorten in het welzijn van mensen werden geduid als maatschappelijke tekorten en hulpverleners hielpen cliënten hun individuele klachten te vertalen in maatschappelijke klachten. Men streefde naar een integratie van hulpverlening, vorming en actie of een therapeutisch, bewustwordings- en politiek aspect (De Turck, 1978). De alternatieve hulpverleningsvormen die daaruit voortkwamen werden gekenmerkt door een holistische en maatschappelijke kijk op de problemen van cliënten en door een emanciperende aanpak in kleinschalige initiatieven.

Die politiserende hulpverlening bouwde verder op de rechten van de mens. Daaruit groeide een 'rechtendiscours': er was recht op menselijke waardigheid, op arbeid, op huisvesting, Het leek zowel het (formele) sluitstuk van de ontwikkeling van de welvaartsstaat als een reactie op de economische crisissen na de olieschokken van 1973 en 1979 die ons opnieuw confronteerden met de kwetsbaarheid van welzijn en welvaart. Dat rechtendiscours bleef tot in de jaren '80 dominant, met het inschrijven van de sociale grondrechten in de Belgische Grondwet in 1994 als laatste hoogtepunt.

Van zogenaamd passieve naar actieve welvaartsstaat

Sindsdien gaat de slinger weer de andere kant op. De individualisering rukt verder op in de samenleving en in het sociaal werk. Steeds vaker gaat het discours over 'de grenzen van de verzorgingsstaat', alsof die harde objectieve grenzen zijn, onafhankelijk van de maatschappelijke keuzes en de politieke en beslissingen over geïnstitutionaliseerde solidariteit.

Het boek '*La nouvelle question sociale*' van Pierre Rosanvallon symboliseert in 1995 een kantelpunt. Rosanvallon bekritiseerde de volgens hem te passieve welvaartsstaat, die vooral uitsluiting vergoedde. Hij pleitte voor een actievere welvaartsstaat, waarbij de overheid niet alleen voor uitkeringen zorgt, maar ook kansen biedt op reële integratie in de samenleving. Hij bepleitte een actievere overheid én appelleerde tegelijk ook aan de verantwoordelijkheid van de individuen om op deze kansen in te gaan. Dit verhaal van rechten en plichten vormde mee de basis van de 'derde weg' van Anthony Giddens, of de verzoening tussen liberalisme en socialisme in hun visie op de westerse welvaartsstaten. Dit denken in termen van een [actieve welvaartsstaat](#) is in Vlaanderen opgenomen door Frank Vanden Broucke, die ook binnen de Europese sociaal-democratie deze verschuiving van een rechtenbenadering naar een discours van rechten én plichten bewerkstelligde.

Binnen de (nu actief genoemde) welvaartsstaat verschoof dit activeringsdiscours langzaam maar zeker. Vanaf de jaren '90 leven we in een periode van rechten én plichten, waarbij de nadruk steeds sterker op de plichten kwam. Het ging niet alleen meer om mensen kansen te geven hun ongebruikte talenten te ontwikkelen, maar ook om ze te verplichten dat te doen. Contractualisering van hulpverlening of arbeidsbegeleiding was één van de instrumenten. Die contractualisering gebeurt tussen erg ongelijke partijen, waarbij de focus naar het te activeren individu verschuift. De individuele hulpvrager moet de kansen grijpen die de samenleving biedt en de afspraken nakomen. Aan trajectbegeleiding wordt ook sanctionering en disciplineren gekoppeld en de processen van maatschappelijke uitsluiting verdwijnen weer uit het vizier. De individuele verantwoordelijkheid wint op steeds meer domeinen van het sociaal werk aan belang, met hernieuwde pleidooien voor mantelzorg, vrijwilligershulp, zelfontplooiing, actief burgerschap en niet in het minst: activering.

Vermanaging, of de derde weg tussen individu en structuur.

Tegen deze achtergrond verandert ook de welzijnssector aan het begin van de 21ste eeuw. Verzakelijking via de invoering van het management-denken staat centraal, waarbij welzijnsorganisaties zich positioneren als ‘sociale ondernemers’ (Fret, 2007). **Vermarkting** ruikt op, in Nederland nog sneller dan in Vlaanderen, met pakketten ‘zorg’ die via de markt worden aanbesteed in tenderingprocedures (van Ewijk, 2006). De afrekening gebeurt op basis van individuele cliëntdossiers en registratiesystemen, met doorstromingscijfers en meetbare resultaten. Deze groeiende marktsturing laat het sociaal werk steeds minder ruimte voor sociale actie en de signaalfunctie, laat staan voor het werken aan maatschappelijke verandering.

Ook de **protocollering** van sociale interventies past in deze evolutie. De individualiserende kijk en therapeutische aanpak worden weer dominant. Zo betekent verdere professionalisering steeds vaker een verdere depolitisering en vertechnocratisering van hulpverleningsrelaties, waarbij de sociaal werker tot uitvoerder wordt gedegradeerd en merkt dat groeiende efficiëntie niet langer leidt tot groeiende effectiviteit in de hulpverlening (Van der Lans, 2008). Dan krijg je sociaal werk dat nog uitsluitend met het individu kan, mag en wil bezig zijn, maar uiteindelijk niet meer helpt. Sociaal werkers worden brandjesblussers en zelfs collega’s van de politie. En waar zijn de opbouwwerkers ondergedoken?

Tegenbewegingen van onderuit?

Het sociale veld is echter nooit eenduidig, wat resulteert in gelijktijdige maar vaak tegengestelde bewegingen en spanningsvelden. Aan de ene kant verliest bij het begin van de 21ste eeuw het rechtendiscours aan maatschappelijke draagkracht. De individuele hulpvrager moet op maat worden geactiveerd, en steeds vaker ook gedisciplineerd en genormaliseerd. Competenties moeten worden aangescherpt, arbeidsattitudes ingeoefend, verslavingen afgebouwd, psychische problemen behandeld. Sociale ongelijkheid wordt geculturaliseerd, via inburgeringstrajecten voor etnische minderheden, maar ook door activering die zogenaamde ‘bijstandsculturen’, ‘armoedeculturen’ of ‘verslavingsculturen’ wil aanpakken.

Anderzijds is er een belangrijke (onder?)stroom vanuit een sociaal-ecologische visie en vanuit het empowerment-denken. Niet alleen de individuele versterking van maatschappelijk kwetsbare hulpvragers is daarbij relevant, maar ook de groepsdimensie en de maatschappelijke strijd om de realisatie van hun sociale grondrechten. De groei van armenorganisaties – zeker in Vlaanderen met een decretale erkenning van de ‘[Verenigingen waar armen het woord nemen](#)’ – is daarin een belangrijk element. In onze verhardende samenleving zien we ook pogingen tot herpolitiseren van sociale kwesties. Zo focussen belangrijke sociale middenveldorganisaties in Vlaanderen sinds 2008 opnieuw op de nood aan structurele, maatschappelijke keuzes voor een meer rechtvaardige samenleving (zie www.decenniumdoelen.be).

Omdat sociaal werkers het dichtst staan bij sociale problemen hebben ze ook een publieke rol te vervullen. Sinds de economische, financiële en sociale crisis van 2008 zien we opnieuw groeiende armoede en werkloosheid, toenemende sociale ongelijkheid en extreme vormen van uitsluiting, stigmatisering van nieuwkomers en van emancipatiebewegingen van mensen zonder papieren. Juist nu is er nood aan en krijgt het sociaal werk een herkansing om zich opnieuw ‘maatschappelijk’ te profileren. Het spanningsveld van individuele en/of structurele verandering blijft zo relevant in de 21ste eeuw. Ermee omgaan vereist normatieve

professionaliteit van sociale werkers, welzijnsorganisaties en van het beleid (Driessens & Geldof, 2008; van den Ende & Kunneman, 2008).

Tussen individu en structuur: ook een etnisch spanningsveld

Dat geldt zeker ten aanzien van de groeiende hulpvragen van [mensen van andere etnische origine](#). Hun verbrokkelde en impliciete emancipatiestrijd is de belangrijkste sociale strijd én het sociaal drama in Europa aan het begin van de 21ste eeuw. Het gaat dan niet alleen om de migranten uit de jaren '60 en '70, maar ook om de volgmigratie, de gezinsherenigingen, asielzoekers als politieke en economische vluchtelingen, ... Vandaag leven meer dan de helft van de mensen van Marokkaanse en Turkse origine in Vlaanderen onder de armoedegrens (van Robaey, Vranken, Perrin, & Martinello, 2007). De situatie van vele asielzoekers en van mensen zonder papieren is vaak nog precairder. Migratie zorgt voor gevoelens van vervreemding en onzekerheid, stelt Paul Scheffer terecht, zowel bij wie migreert als voor de mensen in het land van aankomst. Maar het maakt ook dat 'oude' vormen van structurele achterstelling inzake inkomen, werk, huisvesting of onderwijs een bijkomende etnische of culturele dimensie krijgen in onze kosmopolitische steden (Scheffer, 2007).

De groeiende aanwezigheid van mensen van andere etnische afkomst en de groeiende link tussen etniciteit en sociale achterstelling confronteren in de 21ste eeuw het sociaal werk met haar oude dilemma: in hoe verre werkt individuele hulpverlening, als tegelijk de sociale rechten van belangrijke minderheidsgroepen dode letter blijven?

De vraag is vaak zelfs of de individuele hulpverlening effectief werkt. Nu hulpverleners – overwegend uit de blanke middenklasse – stilaan oog kregen voor het belang van de leefwereld van autochtone mensen in armoede, wacht hen een nieuwe en immensere uitdaging: hoe zicht krijgen op de leefwereld van mensen uit zoveel verschillende culturen, met vaak gelijkaardige hulpvragen, maar waarvoor dezelfde oplossingen niet altijd werken. Wil het sociaal werk blijven werken, moet het dringend interculturaliseren, zowel in haar kennis van de leefwereld als in haar methoden en in de samenstelling van de groep sociale werkers. Tegelijk stelt de oude vraag naar structurele maatregelen zich in alle scherppte.

Ook krachtgericht groepswork blijft hier verder te ontginnen, om met en vanuit de verschillende etnische gemeenschappen het emancipatieproces te stimuleren of te ondersteunen. Tegelijk is het draagvlak hiervoor in onze 'landen van aankomst' de voorbije twee decennia afgenomen. Naarmate de migratie toenam worden sociale problemen in de 21ste eeuw eerder geculturaliseerd dan gepolitiseerd (Engelen, de Haan, & Duyvendak, 2008).

Slingerbewegingen en maatschappelijke veranderingen

We zien dus voortdurend slingerbewegingen. Doorheen de geschiedenis van het sociaal werk en het sociaal beleid, verschuift de dominante focus nu eens met de nadruk op individuele correcties of individuele versterking, dan weer op maatschappelijke verandering. Tegelijk zien we ook telkens tegenbewegingen, die nieuwe slingerbewegingen in het spanningsveld kunnen voorafgaan. Wat zijn de oorzaken van die slingerbewegingen?

De maatschappelijke veranderingen spelen een rol. In periodes van economische hoogconjunctuur met veel knelpuntvacatures is men sneller geneigd te focussen op het individu: hoe kunnen we mensen klaar krijgen voor de arbeidsmarkt? Omgekeerd is in crisisperiodes - zoals vandaag – meer ruimte voor het besef dat de afstand tot een job niet alleen te maken heeft met individuele eigenschappen, kwaliteiten of belemmeringen van een werkloze, of dat schulden en betalingsproblemen niet alleen te maken hebben met een

problematisch individueel bestedingspatroon. Zo is de bereidheid tot structurele beleidsmaatregelen vaak het grootst wanneer de budgettaire ruimte het kleinst is. Sociaal beleid dat wil anticiperen op maatschappelijke ontwikkelingen zou anticyclisch moeten werken en structurele verbeteringen invoeren wanneer het economisch goed gaat. Toch zien we net het omgekeerde: een opbod inzake lastenverlagingen voor middengroepen wanneer het goed gaat, gevolgd door een sociaal beleid met een financiële rem wanneer het minder goed gaat.

Hoe sterker het beleid zich richt op de middenklasse in de samenleving, hoe groter de druk op sociaal werkers om individualiserend en zelfs normaliserend te werken. Naast het economisch klimaat speelt immers ook het maatschappelijke en politieke klimaat. Het neoliberalisme van de afgelopen twee decennia, met een sterke nadruk op individuele vrijheid en individuele verantwoordelijkheid, en met een voortdurend pleidooi voor marktwerking en een kleinere overheidstussenkomst, werkt ook door in het sociaal werk. Het duwt de slinger sterker dan ooit richting individueel werk.

De bril maakt het verschil

De slingerbeweging tussen een structuurgerichte en een individugerichte benadering in het sociaal werk wordt naast de economische ontwikkelingen ook mee beïnvloed door interpretatiekaders, zeg maar door onze manier van kijken. De invulling van wat sociaal werk is, begint met de manier waarop we naar sociale problemen kijken. Het hangt samen met welke bril we de sociale werkelijkheid bekijken en interpreteren. Dat geldt ook voor dit spanningsveld. Waar leggen we de oorzaak van een sociaal probleem: bij het individu of bij de samenleving en haar organisaties?

We maken dit concreet voor het sociaal werk actief in de armoedebestrijding, maar het is ook relevant voor andere domeinen. Hoe komt het dat armoede blijft bestaan in één van de rijkste samenlevingen ooit? Hoe interpreteren sociale werkers, leidinggevend in welzijnsorganisaties en beleidsmakers de processen die armoede creëren en laten voortbestaan? De oorzaak die men benadrukt, bepaalt immers ook de oplossing die men biedt, de beleidskaders of de methodiek van sociaal werk die men verkiest. We confronteren hierbij twee assen. Op de eerste luidt de vraag naar de modaliteit van armoede: legt men de oorzaak van armoede intern of extern. Dit confronteren we op de tweede as met de vraag of men vooral kijkt naar het micr-, meso- of macroniveau. Zo komen we tot zes, en als synthese zeven verklaringsmodellen voor armoede en sociale problemen.

We vertrekken van de vier verklaringsmodellen voor armoede van Jan Vranken en vullen die aan met twee verklaringsmodellen op meso-niveau en met een overkoepelend verklaringsmodel. Maria De Bie koppelde verschillende sociale interventies aan deze verklaringsmodellen. Op die manier wordt de kijk op armoede gekoppeld aan de wijze van armoedebestrijding. Hoe we kijken, bepaalt mee ons handelen als sociaal werker, als manager in het sociale veld, of als beleidsverantwoordelijke (zie verder de Bie, 1999; Driessens, 2003; Vranken & Geldof, 1991).

Verklaringsmodellen voor armoede en sociale problemen

Modaliteit Niveau	Schuld (intern)	Ongeval (extern)
MICRO		
Individu/gezin	Individueel schuldmodel Focus op houding, motivatie en eigen verantwoordelijkheid	Individueel ongevalmodel Focus op individuele tegenslagen, genetische verklaringen
MESO		
Groep/ Organisatie	Institutioneel schuldmodel Focus op armoedecultuur, drempels, selectiemechanismen	Institutioneel ongevalmodel Focus op aanpassingsstrategieën, sociale isolatie, etiketering
MACRO		
Maatschappij	Maatschappelijk schuldmodel of structurele model Focus op dualisering, op de maatschappelijke ordening die onwelzijn produceert	Maatschappelijk ongeval-model of conjuncturele model Focus op conjuncturele ontwikkelingen, economische crisis, demografische en technologische ontwikkelingen

Maatschappelijke kwetsbaarheid
empowerment

a. Het individueel schuldmodel

De boeken van de Britse psychiater [Theodore Dalrymple](#) zijn één aanklacht tegen ‘het gebrek aan verantwoordelijkheidszin en initiatief’ van de Britse onderklasse om zelf iets aan haar toestand te doen. Volgens Dalrymple is een groot deel van hun ellende hun eigen schuld (samen dan met de schuld van progressieve intellectuelen en een te permissieve en passief makende verzorgingsstaat). Dalrymple is één van de gekendste exponenten van deze culpabiliserende benadering. Mensen moeten eindelijk eens zelf verantwoordelijkheid nemen voor de situatie waarin ze door hun eigen fout zitten en waaruit ze zelf moeten uitgeraken, als ze dit al zouden willen. De focus ligt op het individu. Als er al aandacht is voor de structuren, dan is het om verzorgingsarrangementen af te bouwen omdat ze door een te pamperende benadering mensen zich in een slachtofferrol laten nestelen.

Nieuw is deze manier van denken allerm minst. Reeds eeuwenlang legt men de oorzaken van armoede zeer gemakkelijk bij de persoon in armoede. Vervolgens maakt men een onderscheid tussen de *deserving* en *non-deserving poor*. De laatste categorie heeft het aan zichzelf te danken. Hun armoede zou te wijten zijn aan luiheid, onwil om te studeren of te werken, alcoholisme, gebrek aan eigen verantwoordelijkheid, doorzettingsvermogen, vaardigheden of aan fatalisme. Sociaal werk dat uitgaat van dit **individueel schuldmodel**, culpabiliseert hulpvragers al snel en bestempelt hen als onaangepast aan de normen van de samenleving. Deze visie beoogt verandering van het individu dat tekortschiet, via begeleiding, heropvoeding of door meer controle, negatieve sanctionering, disciplineren of criminalisering.

In populistische uitspraken klinkt deze manier van kijken én ‘sociaal’ handelen geregeld door. Naast Dalrymple is [Charles Murray](#) één van de boegbeelden van deze benadering. Volgens Murray nestelden mensen zich in de ‘comfortabele’ hangmat van de sociale steun. Sociaal beleid moet niet langer een wortel gebruiken om ze uit die hangmat te lokken, maar een stok om ze eruit te kloppen. De sociale bescherming moet worden afgebouwd, zodat de hangmat opnieuw een trampoline wordt.

De tegenreacties zijn gelukkig talrijk. Loïs Wacquant’s ‘Straf de armen’ is een striemende aanklacht tegen dergelijke criminalisering, disciplineren en normalisering. Ook de Vlaamse [Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting](#) bekritisieren dergelijke benaderingen.

Stigmatisering van hulpvragers (*blaming the victim*) draagt zelden bij aan een blijvende en versterkende oplossing van sociale problemen.

b. Het individueel ongevalmodel

Niet iedere individuele verklaring hoeft even culpabiliserend te zijn. Ook begrip voor individuele tegenslagen is vaak een uitgangspunt. Armoede of sociaal problematische situaties worden dan geduid als het gevolg van een ongeluk dat een persoon of een gezin kan overkomen. Een echtscheiding, werkloosheid, ziekte, een handicap of een arbeidsongeval kunnen mensen in problemen brengen zonder dat ze daar zelf verantwoordelijk voor zijn. Deze armen categoriseert men reeds eeuwenlang als de ‘*goede armen*’ of de ‘*deserving poor*’. Geboren worden in armoede of genetische en pathologische verklaringen horen eveneens thuis in deze kijk.

Sociaal werk vanuit dit **individueel ongevalmodel** gaat eveneens uit van individuele tekortkomingen, maar vult de verantwoordelijkheid genuanceerder in. De tussenkomst wordt beperkt en selectief toebedeeld via bijzondere opvangvormen zoals publieke bijstand, het verstrekken van voedselpakketten, zorg voor mensen met een handicap of arbeidstrajectbegeleiding. Men wil de ‘goede armen’ helpen: zij die het verdienen of niet meer kunnen werken. Men treedt sociaal corrigerend op vanuit een caritatieve medemenselijkheid, maar de structuren blijven buiten het zicht- en handelingsveld.

c. De structurele kijk: het maatschappelijk ongeval- of schuldmodel

Sociaal werk dat focust op de maatschappelijke structuren, vertrekt daarentegen van verklaringen op macroniveau. Deze leggen de oorzaken van sociale problemen vooral bij de samenleving. Wie sociale problemen veroorzaakt ziet door tijdelijke of conjuncturele ontwikkelingen zoals economische of financiële crisissen, oorlogen, natuurrampen, snelle technologische verschuivingen of demografische veranderingen zoals de vergrijzing, die hanteert een **maatschappelijk ongevalmodel**. De sociale problemen zouden dan verdwijnen bij economische heropleving of bij verdere maatschappelijke veranderingen. Sociaal werk vanuit dit maatschappelijk ongevalmodel verdeelt de verantwoordelijkheid tussen individu en overheid. De overheid voorziet in een aanbod van algemene voorzieningen en individuen kunnen er gebruik van maken. Het als tijdelijk bedoelde aanbod zorgt voor de opvang van de gevolgen van sociale uitsluiting.

Het meest verregaande structurele kader vormt het **maatschappelijk schuldmodel**. Volgens deze structurele benadering zit armoede ingebakken in onze maatschappelijke structuren. De manier waarop onze samenleving en economie georganiseerd is, creëert sociale problemen waaronder armoede. Deze zijn het gevolg van structurele uitsluitingsprocessen, geworteld in de economische structuur en het kapitalisme. Niet de mensen met sociale problemen of de mensen in armoede, maar de maatschappij die steeds opnieuw onwelzijn (re)produceert is dan het probleem.

Jarenlang hanteerden ondermeer het opbouwwerk en delen van het algemeen welzijnswerk deze invalshoek. Vanuit dit maatschappelijk schuldmodel beoogt men maatschappelijke verandering en bijsturing van structuren om de (re-)productie van armoede te voorkomen. Taak van het sociaal werk is dan om de sociale grondrechten mee waar te maken en het recht op een leven in menselijke waardigheid te garanderen. Sociaal werk signaleert dan en politiseert. Naast de concrete antwoorden op een hulpvraag is iedere vraag ook een signaal aan het beleid om verandering in structurele processen. Met het oprukkende neo-liberalisme en de nadruk op individuele verantwoordelijkheid, een arbeidsmarktgericht activeringsdiscours en een groeiende normaliseringsdruk staat deze manier van kijken naar sociale problemen en de structurele aanpak onder druk.

d. De impact van organisaties en gemeenschappen: het institutioneel ongeval- en schuldmodel

De spanning tussen individu en structuur in het sociaal werk is echter nog te ruw. Tussen individu en maatschappij ligt het meso-niveau: het niveau van groepen, gemeenschappen en organisaties. Wie daar oog voor heeft, vertrekt vaak vanuit een **institutioneel verklaringsmodel**. Het **institutioneel ongevalmodel** verwijst naar processen die hulpvragers overkomen en/of waarop ze reageren. Gemeenschappen die leven in een situatie van ontbering passen hun doelstellingen en verwachtingen aan. Daarnaast spelen soms ook verborgen en onbedoelde stigmatiseringsprocessen. Instituten én welzijnsvoorzieningen versterken vaak processen van etikettering en verafhankelijkheid.. Algemene voorzieningen zijn meestal afgestemd op een middenklassecultuur, waardoor andere groepen moeilijker hun rechten kunnen laten gelden.

Sociaal werk en sociaal beleid vanuit een institutioneel ongevalmodel focussen op concrete interventies en voorzieningen. Door mensen te laten deelnemen en deelhebben aan hun begeleidingsproces, door krachtgericht groepswork en het ondersteunen van emancipatieprocessen bij achtergestelde gemeenschappen, leert men de doelgroep om als burger te participeren in de samenleving.

Bij het **institutioneel schuldmodel** focust men op de rol van de sociale groep of van de cultuur, op de rol van gemeenschappen of organisaties. Zo legt de theorie van de armoede(sub)cultuur de verklaring van het voortbestaan van armoede bij de cultuur van een gemeenschap, bij de specificiteit van hun waarden, normen en overtuigingen. Steeds vaker zien we ook een culturalisering van de sociale problemen bij mensen van andere etnische afkomst. Ook instituten of organisaties kunnen armoede creëren of bestendigen. Strengere toegangscriteria, selectiemechanismen, langdurige bureaucratische procedures, watervalsystemen, fragmentering van de hulp en gebrek aan coördinatie kunnen drempels worden.

Sociaal werk dat hierop wil inwerken, kiest voor een structurele benadering. Met mensen in probleemsituaties gaat men na hoe ze uitgesloten worden. In dialoog zoekt men hoe organisaties effectiever kunnen werken voor kwetsbare groepen of voor die mensen waarvoor ze bedoeld zijn. Het éénrichtingsverkeer van integratiegericht werken (we leren hen om zich aan te passen aan de maatschappij) wordt doorbroken. Het gaat om wederzijdse competentie-ontwikkeling om samen een meer toegankelijke hulpverlening met duurzame effecten te bekomen.

Deze structurele aanpak is echter geen evidentie. Volgens de Bie blijft de aantrekkingskracht van louter individuele modellen bij het werken aan sociale integratie immers groot. Gedreven door maatschappelijke ontwikkelingen, steunend op een traditie van herkenbare en vertrouwde individuele methodieken en programma's en vanuit een niet goed weten 'hoe' de problematiek 'structureel' aan te pakken, leren sociaal werkers mensen vooral om 'zich te behelpen', uitgaande van de vigerende normaliteitsbeelden. Daarmee ondersteunt ze de kritische sociologische theorieën van auteurs als [Michel Foucault](#), Norbert Elias en Hans Achterhuis (de Bie, 1999).

Naar een nieuwe synthese: maatschappelijke kwetsbaarheid en empowerment, of het spanningsveld voorbij?

Vanuit ieder van de brillen zien we andere invalshoeken voor sociaal werk, en maken we andere keuzes in het spanningsveld tussen individueel versus structureel werken. Toch lijkt de keuze voor één van deze modellen ons ontoereikend omdat elk van hen een te éénzijdige kijk op de werkelijkheid biedt. Onze slotvraag is dan ook *of en hoe we de dialectische spanning*

tussen individu en structuur kunnen overstijgen en tot een nieuwe synthese komen? Daar zien we voorzichtige aanzetten toe, als tegenreactie tegen de dominante tendens tot individualisering.

Sociale problemen ontstaan immers meestal uit een samenspel van factoren, waarbij het niet alleen gaat om individu of structuur. Daarom kiezen wij voor een interactionistische bril, die sociale problemen verbindt met maatschappelijke kwetsbaarheid. **Empowerment** is dan het omvattende paradigma voor de aanpak ervan. De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid integreert factoren op micro-, meso- en macroniveau in één kader en vertrekt vanuit een structurele visie.¹ Mensen en bevolkingsgroepen worden actief gekwetst door de manier waarop onze maatschappij georganiseerd is. Ze genieten weinig van het positieve aanbod aan voorzieningen, informatie, vorming, hulpverlening en respect. In hun contacten met maatschappelijke instellingen als de school, de politie, het jeugdwelzijnswerk of de arbeidsbemiddeling worden ze vaak geconfronteerd met de controlerende, sanctionerende en discriminerende aspecten, waardoor ze weinig of geen positieve sociale binding ontwikkelen. Door uit te stoten of te stigmatiseren dragen maatschappelijke instellingen soms actief bij tot de sociale achteruitgang van diegenen die reeds kwetsbaar zijn.

Structurele en culturele verklaringen gaan daarbij hand in hand. Naast de structurele dimensie erkennen we dan ook de individuele en institutionele dimensie én het samenspel tussen deze dimensies als verklaring voor armoede. Sociaal werk dat steunt op deze visie, vertrekt vanuit het empowerment-paradigma: een proces van versterking waarbij individuen, organisaties én gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving, en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie (Tine van Regenmortel, 2002; Tine van Regenmortel, 2008).

Ook de internationale definitie van sociaal werk verbindt het individueel en structureel werken opnieuw met elkaar: *“The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work.”*²

Vanuit empowerment doet men een appel op de krachten van de cliënt, die als een actor samen met anderen zijn of haar omgeving kan vormgeven en herscheppen. De ‘*social caseworker*’ krijgt daarbij de rol van een verbindingsfunctionaris, die gebruik maakt van de sociale ondersteuningsstructuren om mee oplossingen te zoeken. Dit appel op actoren in de samenleving, kan enkel plaatsvinden in een krachtgerichte samenleving. Het vraagt ook een beleid dat zorgt voor randvoorwaarden opdat mensen hun levenswandel kunnen invullen op ‘eigen maat’. Dat vereist voldoende keuzevrijheid én een maatschappelijke waardering voor deze keuzes, ook al stroken deze niet volledig met de klassieke ‘activerings’paden inzake opleiding of tewerkstelling (Steyaert, Bodd, & Linders, 2005).

¹ De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid is ontwikkeld door criminologen, die er jeugddelinquentie mee verklaren. Vettenburg, Nicole en Walgrave, Lode (2008), Maatschappelijke kwetsbaarheid, school en verstedelijking, in Weijers, Ido en Christian Eliaerts, Jeugdcriminologie. Achtergronden van jeugdcriminaliteit, Boom, p. 183-205. Ze is vertaald naar de leefwereld van mensen in armoede in Bind-Kracht. Driessens, K. en Van Regenmortel, T. (2006), *Bind-Kracht in Armoede. Leefwereld en hulpverlening*. Leuven, Lannoo campus.

² International Federation of Social Workers, General Meeting in Montréal, July 2000. IFSW, Definition of social work, Internet, November 2008, (<http://www.ifsw.org/en/f38000138.html>)

Besluit: steeds individu én structuur

Het spanningsveld tussen individu en structuur zal altijd een debat in het sociaal werk blijven, soms expliciet, vaak ook impliciet. Het kan nooit een of/of-verhaal zijn: goed sociaal werk heeft een individueel veranderingsaspect, maar vereist ook een aanpak van structuren en processen in onze samenleving die onwelzijn produceren.

Anno 2009 staat de maatschappijgerichte invulling van sociaal werk onder druk door processen van individualisering, normalisering, liberalisering en vermarkting. Toch pleiten we er niet voor de slinger volledig terug te laten gaan en te kiezen voor een eenzijdige structureel gerichte aanpak. Wij kiezen voor een uitdagende evenwichtsoefening die het spanningsveld erkent en probeert te overstijgen. Krachtgericht sociaal werk heeft aandacht voor kwetsbaarheden en krachten, voor uitsluitings- en integratieprocessen op micro-, meso- en macro-niveau en gaat ook op die verschillende niveaus samen met mensen, gemeenschappen, organisaties en beleid aan de slag (Vansevenant, Driessens, & van Regenmortel, 2008). Een herontdekking van de roots van het sociaal werk?

We herkennen ons daarbij in de oproep van Lena Dominelli voor een sociaal werk als ‘a force for change at individual and structural levels’. Ze stelt dat *‘social workers have a moral and ethical responsibility to promote social change. Being critical reflexive practitioners who think and do in the context of social injustice and inequality requires social workers to act as change agents at both personal and structural levels. Their action is a commitment to securing social justice and equality to provide the basis for developing a new vision for social work and innovative methods for its realization. This alternative approach is something that clients and practitioners do together, forming alliances with others as necessary.’* (Dominelli, 2004)

Over de auteurs

Kristel Driessens is doctor in de politieke en sociale wetenschappen, onderzoeker aan het Departement Sociaal-Agogisch Werk van de Karel de Grote Hogeschool en professor in de Master Sociaal Werk aan de Universiteit Antwerpen.

Dirk Geldof is doctor in de politieke en sociale wetenschappen, wetenschappelijk medewerker voor Groen! in het Vlaams Parlement, docent sociologie aan het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen en OCMW-raadslid te Antwerpen. Zie www.dirkgeldof.be

Verwijzingen

- Achterhuis, H. (1979). *De markt van welzijn en geluk: een kritiek van de andragogie*. Baarn: Ambo.
- de Bie, M. (1999). Vrijwillige hulpverlening in onze activerende verzorgingsstaat. *Alert*, 25(6), 23-27.
- de Swaan, A. (1988). *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- De Turck, B. (1978). *Politiserende hulpverlening, een oriëntering* Nijmegen: LINK.
- Dominelli, L. (2004). *Social Work. Theory and practice for a changing profession*. Cambridge: Polity Press.
- Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening. Omgaan met isolement en afhankelijkheid*. Gent: Academia Press.
- Driessens, K., & Geldof, D. (2008). Normatieve professionaliteit in het sociaal werk. *Alert* 34(2), 66-75.
- Engelen, E., de Haan, I., & Duyvendak, J. W. (2008). *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Fret, L. (2007). Als zorg commercie wordt. *Alert*, 33(3), 5-8.
- Herman, S. (1996). *Maatschappelijk werk tussen gisteren en morgen*. Leuven: Garant.
- Scheffer, P. (2007). *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Steyaert, J., Bodd, J., & Linders, L. (2005). *Actief burgerschap, het betere trek- en duwwerk rondom publieke dienstverlening*. Eindhoven: Fontys Hogescholen.
- van den Ende, T., & Kunneman, H. (2008). Normatieve professionaliteit en normatieve professionalisering. Een pleidooi voor conceptuele verdieping. In G. Jacobs, R. Meij, H. Tenwolde & Y. Zomer (Eds.), *Goed werk. Verkenningen van normatieve professionalisering*. Amsterdam: SWP
- Van der Lans, J. (2008). *Ontregelen, de herovering van de werkvloer*. Amsterdam: Augustus.
- van Ewijk, H. (2006). De WMO als instrument in de transformatie van de welvaartsstaat en als impuls voor vernieuwing van het sociaal werk. *Sociale interventie*(3), 5-16.
- van Regenmortel, T. (2002). *Empowerment en maatzorg: een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*. Leuven: ACCO.
- van Regenmortel, T. (2008). *Zwanger van empowerment (oratie)*. Eindhoven: Fontys hogescholen.
- van Robaey, B., Vranken, J., Perrin, N., & Martinello, M. (2007). *De kleur van armoede, armoede bij personen van buitenlandse afkomst* Leuven: Acco.
- Vansevenant, K., Driessens, K., & van Regenmortel, T. (2008). *Bind-Kracht in Armoede. Boek 2. Krachtgerichte hulpverlening in dialoog*. Leuven: LannooCampus.
- Verzelen, W. (2005). *Sociaal werk: in- en uitzichten*. Antwerpen: Garant.
- Vranken, J., & Geldof, D. (1991). *Armoede en sociale uitsluiting - jaarboek 1991*. Leuven: Acco.